

ایستاد هفت

سال سی و ششم، شماره سوم
مرداد و شهریور ۱۴۰۴
ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب‌شناسی و
اطلاع‌رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۱۳

چو یا جهانبخش | رسول جعفریان | سیدعلی میرافضلی | سیدرضا باقریان موحد | عبد الجبار رفاعی / محمد سوری
زهرا آقابابایی خوزانی | سیدعلی کاشفی خوانساری | مهدی عسگری | حمیدرضا تمدن | امید حسینی نژاد | حیدر عیوضی
اریا طبیب‌زاده | رقیبه فراهانی | میلاد بیگدلو | سید احمد رضا قائم‌مقامی | مجید جلیسه | علی راد
محمد شمسواری | عارف نوشاهی / شیوا امیرهدایی | مریم حسینی | علی نیک‌زاد | سیدعلی موسوی
غلامحسین خدری | علی ایمانی ایمانی | علی کاملی | فرهاد طاهری | سهیل یاری گل‌دژه | امید طبیب‌زاده | سید محمد عمادی حائری

مگر ز مضر به گنجان «بشیر» می‌آید | مقتل الحسین (ع) ابو حاتم، محمد بن حبان بسنی (م ۳۵۴)

رباعیات شهر آشوب حسن دهلوی | معرفی نشریه اتاق آبی

از نگاه عربی: منتفکران معاصر ایران و جهان عرب (۲) | از ازدواج تا طلاق: روی و پشت یک سند

روابط قصه‌گویان دینی و حاکمان سیاسی | امامزاده حضرت شاه‌زندو (ع)

محمد عابد الجابری و نقد عقلانیت عربی | خراسانیات (۶) | آینه‌های شکسته (۱۰)

یادداشت‌های لغوی و ادبی (۵) | اشعار تازه‌یاب از شاعران دوره قاجار با استناد به نشریات آن عصر

نویشتگان (۱۴) | یادداشت‌های شاهنامه (۸) | چاپ‌نوشت (۲۰) | از شیعه علی (ع) تا دین علی (ع)

طومار (۱۲) | قصص الأنبياء در میراث اسلامی | المستخلص

تحفة البرره مجدالدین بغدادی در آثار شمس‌الدین محمد الأطعانی | کتابخانه یعنی غنای زنده زاینده

نقد ترجمه فارسی مابعدالطبیعه ارسطو اثر شرف‌الدین خراسانی

مروری بر تخلفات گسترده در پژوهش | تحلیل روشمند ادعاهای انتحال در حوزه فلسفه اسلامی

نکته، حاشیه، یادداشت

پیوست آینه پژوهش: ♦ سلسله‌مباحث نظری در باب تاریخ ادبیات، براساس آرای رینه وِلک (۲)

♦ در میانه حکایت و تصحیف

عارف نوشاهی

پژوهشگر فرهنگستان زبان و ادب فارسی | ترجمه: شیوا امیر هدایی

| ۴۴۹ - ۴۷۲ |

۴۴۹

آبته پژوهش | ۲۱۳

سال ۳۶ | شماره ۳

مرداد و شهریور ۱۴۰۴

چکیده: مقاله حاضر به معرفی، تحلیل و بررسی کتاب *المستخلص اثر ابوالفضل (یا ابوالعنه) حافظ‌الدین کبیر محمد بن محمد بن نصر بخاری (متوفی ۶۹۳ق)* می‌پردازد؛ اثری که یکی از مهم‌ترین فرهنگ‌های لغات قرآنی به زبان فارسی در سده‌های میانه اسلامی به شمار می‌رود. این فرهنگ بر اساس ترتیب سوره‌های قرآن تنظیم شده و واژگان دشوار هر سوره را به فارسی روان و ساده معنی کرده است. افزون بر ترجمه، نویسنده به نکات ادبی، نحوی و صرفی پرداخته و گاه اطلاعاتی در مورد وجه تسمیه سوره‌ها، شمار آیات و مشتقات لغوی ارائه داده است. نگارنده ابتدا به پیشینه فرهنگ‌نویسی قرآنی به زبان فارسی از قرن پنجم تا هشتم هجری می‌پردازد و چهار شیوه رایج در ترتیب‌گذاری مدخل‌ها را معرفی می‌کند. سپس زندگی‌نامه علمی و اجتماعی مؤلف با استناد به منابع تاریخی و تراجم معتبر بازسازی شده است. بخش اصلی مقاله به معرفی ویژگی‌های زبانی و لغوی اثر اختصاص دارد؛ از جمله ثبت صورت‌های کهن واژگان فارسی، تغییرات آوایی و کاربردهای نادر امروزی. نمونه‌هایی از معادل‌های فارسی برای واژه‌های عربی و توضیح حروف مقطعه نیز ذکر شده است. نویسنده همچنین فهرستی مفصل از نسخه‌های خطی شناخته‌شده *المستخلص* ارائه کرده و آنها را از نظر تاریخ کتابت، محل نگهداری، ویژگی‌های خط و حاشیه‌نویسی توصیف می‌کند. این فهرست شامل نسخه‌های کهن سده هشتم هجری (مانند نسخه ایاصوفیه ۷۱۰ق و نسخه گنج‌بخش ۷۲۲ق) تا نسخه‌های متأخر سده یازدهم است. در ادامه، تلمیخ‌هایی که از این کتاب تهیه شده، از جمله خلاصه *المستخلص* و نیز چاپ‌های مهم معاصر آن معرفی می‌شود. همچنین نسبت و تفاوت این اثر با کتاب‌های هم‌دوره به‌ویژه خلاصه *جواهرالقرآن اثر ابوبکر ملتانی*، بررسی و تفاوت در ترتیب سوره‌ها و شمار مدخل‌ها تبیین شده است.

نتیجه مقاله نشان می‌دهد که *المستخلص* افزون بر ارزش دینی و قرآنی، منبعی بی‌بدیل برای پژوهش‌های زبان‌شناسی تاریخی و مطالعه فارسی قرآنی در سده‌های میانه است. این اثر با بهره‌گیری از فارسی معیار آن روزگار و ثبت اشکال کهن و گاه منسوخ واژگان، برای محققان حوزه زبان و ادبیات فارسی، علوم قرآنی و نسخه‌شناسی اهمیت مضاعف دارد.

کلیدواژه‌ها: *المستخلص*، حافظ‌الدین کبیر بخاری، فرهنگ لغات قرآن، نسخه‌شناسی، لغت‌نامه‌های کهن، زبان فارسی میانه اسلامی.

al-Mustakhlāṣ: An Early Persian Lexicon of the Quran

Aref Nushahi

Translated by: Shiva Amir Hodaie

Abstract: This article introduces, analyzes, and evaluates the work *al-Mustakhlāṣ* by Abū al-Faḍl (or Abū al-ʿIffā) Ḥafīz al-Dīn Kabīr Muḥammad b. Muḥammad b. Naṣr al-Bukhārī (d. 693/1294). This text constitutes one of the most important Persian lexicons of Qurʾānic vocabulary from the medieval Islamic period. Organized according to the sequence of the Qurʾānic sūras, it explains the difficult words of each sūra in clear and straightforward Persian. In addition to translation, the author addresses philological, grammatical, and morphological points, and at times provides information on the names of the sūras, the number of their verses, and lexical derivatives. The article first surveys the history of Qurʾānic lexicography in Persian from the 5th/11th to the 8th/14th centuries, outlining four common methods for arranging lexical entries. It then reconstructs the scholarly and social biography of the author based on reliable historical and biographical sources. The core section is devoted to the linguistic and lexical features of the work, including the recording of early Persian word-forms, phonetic shifts, and rare or obsolete usages. Examples are given of Persian equivalents for Arabic terms, as well as explanations of the disjoined letters (*hurūf muqattaʿa*). A detailed catalogue of extant manuscripts of *al-Mustakhlāṣ* is presented, described with regard to date, location, script, and marginalia. These include early 8th/14th-century copies (such as Aya Sofya 710/1310 and

Ganjbaksh 722/1322) as well as later 11th/17th-century exemplars. The article also introduces later abridgments of the work—such as *Kbulāṣat al-Mustakblāṣ*—together with its major modern editions. Moreover, its relation to and differences from contemporary works, particularly *Kbulāṣat Jawābir al-Qurʾān* by Abū Bakr Maltānī, are discussed, with special attention to the order of sūras and number of entries. The study concludes that *al-Mustakblāṣ*, in addition to its religious and Qurʾānic significance, is an invaluable resource for historical linguistics and for the study of Qurʾānic Persian in the medieval period. By employing the standard Persian of its age while preserving archaic and at times obsolete forms, the work holds exceptional importance for scholars of Persian language and literature, Qurʾānic studies, and codicology.

Keywords: *al-Mustakblāṣ*; Ḥāfiẓ al-Dīn Kabir al-Bukhārī; Qurʾānic lexicography; codicology; early lexicons; medieval Persian language.

۴۵۰

آینه پژوهش | ۲۱۳
سال ۳۶ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

زمانی که نگارنده برای نخستین بار بین سال‌های ۱۹۷۴ تا ۱۹۸۱ میلادی در کتابخانه گنج‌بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، واقع در اسلام‌آباد مشغول به کار شدم، کار من شماره‌گذاری و ثبت مشخصات کتاب‌شناسی نسخ موجود کتابخانه در دفتری مخصوص بود. ضمن این کار، به یکی از نسخه‌ها شماره ۷۲۰ داده شد و نامش در دفتر ثبت این‌طور ضبط شد: «مجموعه، لغات قرآن و تجوید قرآن» و نام کاتب و تاریخ کتابت هر دو نسخه به ترتیب (۷۲۲ق و ۷۲۷ق) ضبط شد.^۱ چون نسخه از آغاز ناقص بود، بنده ضمن ثبت نسخه نتوانستم نام نسخه و مؤلف آن را مشخص کنم؛ ولی به قدمت و اهمیت نسخه پی بردم. سپس با کمی جستجو نام کتاب و مؤلفش معلوم شد و یادداشتی کوتاه درباره نسخه به زبان اردو نوشتم که در همان ایام به چاپ رسید. بعدها چند مقاله و نقد درباره این کتاب و مؤلفش به زبان فارسی نوشتم.^۲ اکنون بعد از سال‌ها فرصتی پیش آمد تا نگاهی دوباره به تمام آن مقالات بیندازم. در این مدت به اطلاعاتی تازه‌تر درباره کتاب و مؤلف دست یافته‌ام. با گردآوری اطلاعات قدیم و نویافته، مقاله‌ای کاملاً جدید نگاشتم که خدمت خوانندگان ارائه می‌گردد.

کهن‌ترین کتب اسلامی در موضوعات علوم قرآنی و مسائل مرتبط با آن مانند اختلاف مصاحف، محکم و متشابه، قرائت، معنی واژگان، وقف و ابتدا و ... نوشته شده‌اند. ابن ندیم (۲۹۷-۳۸۵ق/۹۱۰-۹۹۵م) در مقاله اول از فن دوم کتاب الفهرست، کتاب‌های (عربی) مبتنی بر حل مشکلات لغوی قرآن مجید را ذیل سه عنوان دسته‌بندی کرده است:

الف) آثار مرتبط با موضوع معانی، مشکلات و مجاز قرآن (۲۴ عنوان)؛

ب) آثار مرتبط با غریب القرآن (از ۱۴ مؤلف)؛

ج) آثار درباره لغات قرآن (از ۶ مؤلف).^۳

۱. محمد حسین تسییحی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش، اسلام‌آباد، ۱۹۷۶م، ج ۳، ص ۵۷۳-۵۷۵، ناشناخته در لغات قرآن؛ احمد منزوی، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه گنج‌بخش، اسلام‌آباد، ۱۹۸۰م، ج ۳، ص ۱۰۲۳-۱۰۲۴، ترجمان القرآن.
۲. عارف نوشاهی، «المستخلص کا پاکستان مین قدیم‌ترین مخطوطه»، المعارف، لاهور، ج ۱۵، شماره ۶، شعبان ۱۴۰۲ق/ جون ۱۹۸۲م، ص ۲۳-۲۸؛ چاپ مجدد، عارف نوشاهی، «قرآن کی لغات المستخلص کا قدیم‌ترین مخطوطه»، قرآن الہدی، کراچی، آوریل ۱۹۸۲م، ص ۲۶-۲۷؛ عارف نوشاهی، «بخاری، محمد بن محمد»، دانشنامه جهان اسلام، تهران، ۱۳۷۵ش/ ۱۹۹۷م، ج ۲، ص ۳۸۶؛ عارف نوشاهی، «المستخلص»، دانش، اسلام‌آباد، ش ۱۰، تابستان ۱۳۶۶ش/ ۱۹۸۷م، ص ۱۳۳-۱۳۸؛ چاپ مجدد، عارف نوشاهی، «المستخلص و جواهر القرآن»، نامواره دکتر محمود افشار، گردآورنده ایرج افشار با همکاری محمدرسول دریاگشت، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، تهران، ۱۳۷۷ش/ ۱۹۹۸م، ج ۱، ص ۵۸۳۹-۵۸۴۲.
۳. ابوالفرج محمد بن ابی‌یعقوب اسحاق المعروف بالوزاق، کتاب الفهرست للندیم، تحقیق: رضا تجدد، نام ناشر و محل چاپ و تاریخ ندارد، ص ۳۷-۴۱؛ همو، کتاب الفهرست، تحقیق و تعلیق: ایمن فؤاد سید، لندن، مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامی، ۲۰۰۹م، ص ۹۰-۹۸.

حاجی خلیفه (۱۰۰۴-۱۰۶۷ق/۱۵۹۶-۱۶۵۷م) در کشف الظنون ذیل عناوین «علم غریب الحدیث و القرآن» و «علم مفردات القرآن» کتاب‌های عربی بیشتری در این موضوع ذکر کرده است.^۱ هدف نگارنده در این مقاله، بحث درباره فرهنگ‌های قرآنی است که به زبان فارسی نوشته شده‌اند. در سده پنجم هجری مقارن با سده‌های یازده و دوازده میلادی، تدوین این‌گونه فرهنگ‌ها به چهار روش انجام می‌گرفت:^۲

۱. به ترتیب اقسام کلمات (اسم، فعل و غیره). کهن‌ترین کتاب در این سلسله، ترجمان القرآن از ابو عبدالله حسین بن احمد بن حسین زوزنی (وفات ۴۸۶ق/۱۰۹۳م) است.^۳
۲. به ترتیب معکوس سوره‌های قرآن مجید از سوره ناس تا سوره بقره. این ترتیب در کتاب تراجم الاعاجم تألیف ابوالمعالی احمد بن محمد الغزنوی که در سده ششم هجری مقارن با سده دوازده میلادی نوشته شد و کتاب‌هایی که به تقلید از آن تألیف شدند، دیده می‌شود.^۴
۳. به ترتیب راست سوره‌های قرآن مجید یعنی از سوره فاتحه و بقره تا سوره ناس. این نوع ترتیب را در دو اثر مربوط به سده چهار یا پنج هجری می‌بینیم؛ یکی در لسان‌التنزیل (جزء مقدمه تراجم الاعاجم) از مؤلفی نامعلوم و دیگری در المستخلص (موضوع مورد بحث این مقاله).^۵
۴. به ترتیب حروف الفبا. حبیب بن ابراهیم بن محمد تفلیسی (وفات حدود ۶۰۰ق/۱۲۰۲م) در کتاب‌های خود جوامع‌البیان و وجوه‌القرآن این روش را به کار برده است.^۶

مؤلف المستخلص

کتابی که در اینجا موضوع بحث ماست، المستخلص است. نام مؤلف آن ابوالفضل (یا ابوالعفة) حافظ‌الدین کبیر محمد بن محمد بن نصر بخاری است. ذهبی نسب او را نصر بن القلانسی

۱. مصطفی بن عبدالله حاجی خلیفه، کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، تحقیق: اکمل‌الدین احسان اوغلی و بشار عواد معروف، لندن، مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامی، ۲۰۲۱م، ج ۵، ص ۹۷-۱۰۹؛ ج ۷، ص ۱۶.
۲. علی نقی منزوی: فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی، تهران، ۱۹۵۹م، ص ۱۶-۱۸.
۳. عمر رضا کحاله، معجم المؤلفین، دمشق، ۱۹۵۷م، ج ۳، ص ۳۰۹؛ منزوی، فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی، ص ۱۶-۱۸.
۴. برای اطلاعات بیشتر درباره این کتاب‌ها، نک به: منزوی، فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی، ص ۶۱-۶۴؛ محمد علوی مقدم و رضا اشرف‌زاده در مقدمه المستخلص فی ترجمان القرآن (ص دو) تراجم الاعاجم را اثر زین‌المشایخ محمد بن ابی القاسم البقالی الخوارزمی متوفی ۵۶۲ قمری دانسته‌اند.
۵. منزوی، فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی، ص ۱۵۲-۱۵۴.
۶. همان، ص ۶۵-۸۱؛ کحاله، معجم المؤلفین، ج ۳، ص ۱۸۹.

البخاری و معین الفقرا او را نصر بن محمد بن ابی بکر القلانسی البخاری نوشته‌اند.^۱ او حدود ۶۱۵ق/۱۲۱۸م. در بخارا متولد شد و در ۱۸ شعبان ۶۹۳ق/۲۱ جولای ۱۲۹۴م درگذشت.^۲ قیرش در نزدیکی بخارا در کلاباذ در جوار قبر پدرش و در نزدیک مقبره امام ابوبکر بن طرخان (وفات صفر ۳۳۳ق/۹۴۴م) است. در روزگاران گذشته این محل را تل بُغرایبگ یا تل میانه می‌نامیدند. بعدها در اوایل سده نهم هجری این مکان به دلیل وجود این مزارها، تل خواجه ابوبکر طرخان و تل مولانا حافظ الدین نام گرفت.

مؤلف از خاندانی عالم بود. معین الفقرا از افراد این خاندان با عزت و احترام زیاد نام برده است؛ از جمله نام کامل پدر مؤلف را الامام علاءالدین محمد بن نصر بن محمد بن ابی بکر القلانسی البخاری (وفات ۱۳ ربیع الاول ۶۳۱ق/۲۴ دسامبر ۱۲۳۳م) و نام دامادشان را ابوعبدالله محمد بن محمد بن المصدّر البخاری ملقب به الامام الهمام مقتدی الانام مولانا تاج الدین المصدّر (وفات غره رمضان ۷۱۰ق/۲۹ یا ۳۰ ژانویه ۱۳۱۱م) و نام نواده دختری را الامام الهمام مولانا حسام الدین (وفات ۳ ربیع الآخر ۷۲۷ق/۶ مارچ ۱۳۲۷م) نوشته است.^۳ مولانا حسام الدین خواجه یوسف مذکور، عموی خواجه محمد پارسا بخاری (وفات ۸۲۲ق/۱۴۱۹م) بود.^۴

حافظ الدین از مفسران، محدثان و فقیهان حنفی مذهب بود. او حدیث، فقه و دیگر علوم را نزد شمس الأئمه محمد بن عبدالستار کردری (۵۹۹ - ۶۴۲ق/۱۲۰۳ - ۱۲۴۴م) آموخت. کتاب حدیث

۴۵۳

آینه پژوهش | ۲۱۳
سال ۳۶ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

۱. ابو عبدالله محمد بن احمد بن عثمان الذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، تحقیق بشار عواد معروف، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۴۲۴ق، ج ۱۵، ص ۷۶۳؛ احمد بن محمود مدعو به معین الفقرا، تاریخ ملازاده در ذکر مزارات بخارا، به اهتمام احمد گلچین معانی، تهران، کتابخانه ابن سینا، ۱۳۳۹ش، ص ۵۵.

۲. Storey, C.A., *Persian Literature: A bibliographical survey*, London, 1939, section II, Fasciculus 3, pp.31, 1215.

محمد علوی مقدم و رضا اشرف زاده نیز به شرح حال مؤلف دسترسی نداشتند؛ آنها در مقدمه المستخلص (ص چهار) بر اساس ترقیمه نسخه ایاصوفیه مکتوبه ۷۱۰ ق، مؤلف را در ۷۱۰-۷۱۱ قمری در قید حیات دانسته‌اند و بر اساس اجازه‌نامه‌ای که در نسخه مذکور مندرج است، وفات مؤلف را پیش از ۷۵۷ قمری در نظر گرفته‌اند. با توجه به اینکه تاریخ وفات مؤلف به یقین ۶۹۳ ق است، تخمین مذکور صحیح نیست.

۳. معین الفقرا، تاریخ ملازاده، ص ۵۵-۵۶.

۴. مبارک بن صلاح بخاری، انیس الطالبین و عدة السالکین، به تصحیح توفیق هاشم پور سبحانی و خلیل ابراهیم صاری اوغلی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۳ش، ج ۲، ص ۱۰۷؛ فخرالدین علی بن حسین واعظ کاشفی، رشحات عین الحیات، به تصحیح عارف نوشاهی، تهران، بنیاد دکتر محمود افشار، ۱۴۰۳ش، ص ۲۳۷. صاحب رشحات ضمن بیان احوالات خواجه محمود انجیر فغنوی (وفات ۷۱۷ ق/۱۳۱۷م) نوشته است: «مولانا حافظ الدین از کبار علمای وقت که جدّ اعلای خواجه محمد پارسااند» و به این واقعه اشاره می‌کند که وی به گفته استادش شمس الأئمه حلوانی از خواجه محمود سؤال کرد که شما با چه نیتی ذکر جهر می‌کنید؟

جامع الصغیر را نزد ابوالفضل عبیدالله بن ابراهیم محبوبی (۵۴۶-۶۳۰ق/۱۱۵۱-۱۲۳۳م) خواند. در آن زمان حافظ الدین پانزده سال داشت. او به روایت حدیث شهرت داشت. احادیثی که از زبان او روایت شده، مستند محسوب می‌شوند. از جمله افرادی که از او حدیث شنیده و روایت کرده‌اند، ابوالعلاء بخاری نیز بود که در معجم الشیوخ خود وقتی ذکر استادش می‌شود، از او با القابی چون اماماً، عالماً ربانیاً، زاهداً، عابداً، فقیهاً، مدرّساً، فاضلاً، کاملاً، محدثاً، مفسراً و مدققاً جامعاً انواع العلوم یاد کرده است و نوشته است که وی در بخارا به سال ۶۹۳ قمری در نیمه دوم شعبان از دنیا رفت و در کلاباذ دفن شد. از دیگر شاگردان وی عبارت‌اند از: حسام‌الدین حسین سغناقی، احمد بن اسعد خریفعی، عبدالعزیز بن احمد بخاری، محمود بن محمد بخاری و شمس‌الدین محمود کلاباذی فرضی. شیخ عبدالحق محدث دهلوی (۹۵۸-۱۰۵۲ق/۱۵۵۱-۱۶۴۲م) از استادش شیخ علی بن حسام‌الدین متقی برهانپوری (۸۵۵-۹۷۵ق/۱۴۵۱-۱۵۶۷م) اجازه‌نامه‌ای برای روایت کتاب الهدایة اثر برهان‌الدین ابی‌الحسن علی بن ابی‌بکر مرغینانی (وفات ۵۹۳ق/۱۱۹۷م) دریافت کرده بود که در سلسله‌راویان او نام حافظ‌الدین محمد بن محمد نصر نیز آمده است.^۱

المستخلص

المستخلص کتابی بسیار مهم است که در آن معانی لغات قرآنی نوشته شده است. کتاب به ترتیب سوره‌های قرآن مرتب شده است؛ بدین ترتیب که کلمات مشکل هر سوره به جای اینکه به ترتیب الفبا درج شوند، به ترتیبی معنا شده‌اند که در آن سوره آمده‌اند. مؤلف ضمن بیان معانی کلمات، به نکات ادبی، نحوی و صرفی نیز توجه کرده است. گاهی به وجه تسمیه نام سوره‌ها، تعداد آیات و مشتقات کلمات اشاره می‌کند و تفسیر عبارات و اقوال دیگران را نیز آورده است. المستخلص را می‌توان تفسیر لغوی مختصری از قرآن مجید به زبان فارسی دانست که دربرگیرنده مجموعه‌ای از الفاظ و تعابیر قدیمی فارسی است. مؤلف کوشیده است کلمات مشکل عربی را به فارسی آسان و سلیس ترجمه کند و برای برخی واژگان قرآنی عربی معادل فارسی بیاورد.

۴۵۴

آینه پژوهش | ۲۱۳
سال ۳۶ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

۱. ابو محمد عبدالقادر بن محمد بن محمد بن نصرالله ابن سالم بن ابی‌الوفا القرشی الحنفی، الجواهر المضیة فی طبقات الحنفیة، تحقیق عبدالفتاح محمد بن الحلو، هجر، جیزه (مصر)، ۱۴۱۳ق/۱۹۹۳م، ج ۳، ص ۳۳۷؛ عبدالحق محدث دهلوی، ذکر اجازات الحدیث فی القدیوم و الحدیث، به تحقیق ابوالبرکات حق النبی السنندی الازهری، عمان، دارالفتح، ۱۴۳۹ق، ص ۱۴۵-۱۴۶؛ عبدالحی لکهنوی، الفوائد البهیة فی تراجم الحنفیة، به اعتنا احمد الزعبی، بیروت، شرکه دارالارقم بن ابی‌الارقم، ۱۴۱۸ق، ص ۳۲۵-۳۲۶.

در متن کتاب هیچ نامی از مؤلف و عنوان کتاب برده نشده است؛ به همین دلیل بیشتر فهرست نویسان در فهرست نسخه‌های خطی تنها به ذکر لغات القرآن (لغات قرآن) بسنده کرده‌اند. در یادداشتی که در پایان نسخه ایاصوفیه (شماره ۴۶۶۴) درباره قرائت کتاب نوشته شده، نام کتاب المستخلص فی ترجمان القرآن و نام مؤلف حافظ‌الدین محمد بن محمد بن نصر بخاری ذکر شده است.

آغاز، وسط و پایان کتاب

آغاز: الحمد لله و سلام على عباده الذين اصطفى على الخصوص و الخلوص على محمد عبده و رسوله المصطفى.

العود والعياذ: پناه گرفتن به کسی یا به چیزی یا به جایی. اقسام اسم و فعل ثلاثی شش است: سالم و مضاعف و مثال و اجوف و ناقص و مهموز، بالله: به خدای. حروفی که اسم را جر کنند، هفده است.

سورة الفاتحة: الحمد: ستودن و سپاس و ستایش، به معنی اول او را مصدر خوانند و به معنی دوم الحاصل بالمصدر.

سورة البقرة: الم: و باقی حروف هجا در اول سوره‌ها تأویل وی بر دوگونه است؛ یکی عام و یکی خاص.

سورة بنی اسرائیل: الجوس و الحوس: در سرای گشتن برای غارت.

سورة ناس: ست آيات: قوله ملك الناس اله الناس عطف بيان لرب الناس لان اله الناس ... ان الشيطان الموسوس ضربان جنى و انسى فنعود بالله و نعتصم به و نتوكل عليه فانه كافي من توكل عليه و هو حسبنا و نعم الوكيل.^۱

اهمیت زبانی المستخلص

المستخلص از نقطه نظر لغوی، نحوی و زبانی در زبان فارسی دارای اهمیت است. در این کتاب نمونه‌هایی از الفاظ قدیمی فارسی همراه با تلفظ آنها موجود است. دکتر محمد علوی مقدم و

۱. تمام عبارات آغاز، وسط و انجام از نسخه ایاصوفیه (شماره ۴۶۶۴) نقل شده است. ممکن است دارای اختلاف اندکی با نسخه‌های دیگر باشد.

دکتر رضا اشرف زاده در چاپ المستخلص که در سطور بعد به آن خواهیم پرداخت، درباره جنبه های لغوی و اسلوب نگارش آن بحث کرده اند. در اینجا به چند نکته اشاره می کنیم:

۱. تبدیل حرف «د» به حرف «ت» در صیغه جمع حاضر:

إذا قُمتُمْ: چون خواهی کی برخیزت (چون خواهید که برخیزید)؛
فِطْرَةَ اللَّهِ: ملازم باشی دین خدای را (ملازم باشید دین خدای را)؛

۲. تبدیل حرف «ژ» به حرف «ش»:

باشگونه به جای بازگونه در: الْقَلْبُ: بازگردانیدن و باشگونه کردن؛

۳. صورت قدیمی برخی کلمات که تلفظ آنها امروزه تغییر کرده است:

سُم که در قدیم سُنْب تلفظ می شد در: الطُّفْرُ: هر با سُنْبی از ستوران؛

۴. به کاربردن الف مضموم «أ» به صورت ندایی و سوالی:

یس: أُسَيْد (یعنی یا سید)؛

آهکذا: أ همچنین است (یعنی آیا همچنین است؟).

نمونه هایی از لغات عربی - فارسی

مؤلف حروف مقطعه را تشریح کرده است:

حم عسق: سوگند به حلم و مجد و علم و سنا و قدرت من؛

الابريق: آب دستان؛

الآخر: بازپسین؛

الازفاف: شتابانیدن؛

الاسکان: آرامانیدن؛

اولوالامر: علما و فقها و ولات؛

البغضاء: دشمنانگی؛

التفهيم: دريابانیدن؛

الشاعر: قافیه گوی؛

الصبر: شکیبایی کردن؛

الصیصیه: اند خسواده؛
العرش: چفته و بناکردن از چوب؛
العنکبوت: غنده تننده؛
العنید: ستیزه کش؛
الغرفه: برواره؛
الفضل: افزونی و نیکویی؛
القسطاس: کپان؛
المکاء: شخولیدن؛
الوسطی: میانه‌گین یعنی نماز دیگر؛
الوکیل: کارران و نگاه‌بان.^۱

نسخه‌های خطی مهم المستخلص

تاکنون چند نسخه خطی از المستخلص شناسایی شده است که چند نسخه قدیمی (مربوط به سده هشت هجری)، چند نسخه جدید و چند نسخه بدون تاریخ‌اند. در اینجا چند نسخه را به ترتیب قدمت معرفی می‌کنیم:

۱. نسخه ایاصوفیه، کتابت ۷۱۰ قمری

در مجموعه ایاصوفیه (کتابخانه سلیمانیه)، استانبول، شماره ۴۶۶۴، در قطع کوچک مجموعه‌ای است که شامل المستخلص به همراه شرح بایئه ذوالرمة است. نسخه به خط تعلیق نوشته شده است. کاتب حرف دال را مثل ذال نوشته است؛ مثلاً در ستودن، بوزه است، پادشاه، راه نمودن، داذن، پسندیذن و بالای کلمات عربی خط قرمز کشیده شده، به اعراب‌گذاری توجه شده، نسخه دارای حواشی است. در ترقیمه نام کاتب محمد بن عمر بن محمود بن محمد ترمذی معروف به حافظ و تاریخ کتابت به روز چهارشنبه ۱۸ شوال ۷۱۰ ق/ ۱۸ مارچ ۱۳۱۱ م درج شده است. کاتب این نسخه را برای قطب‌الملة والدین عمادالاسلام والمسلمین آکتابت کرده

۱. تمامی نمونه‌های لغات از المستخلص به کوشش دکتر مهدی درخشان گرفته شده است.

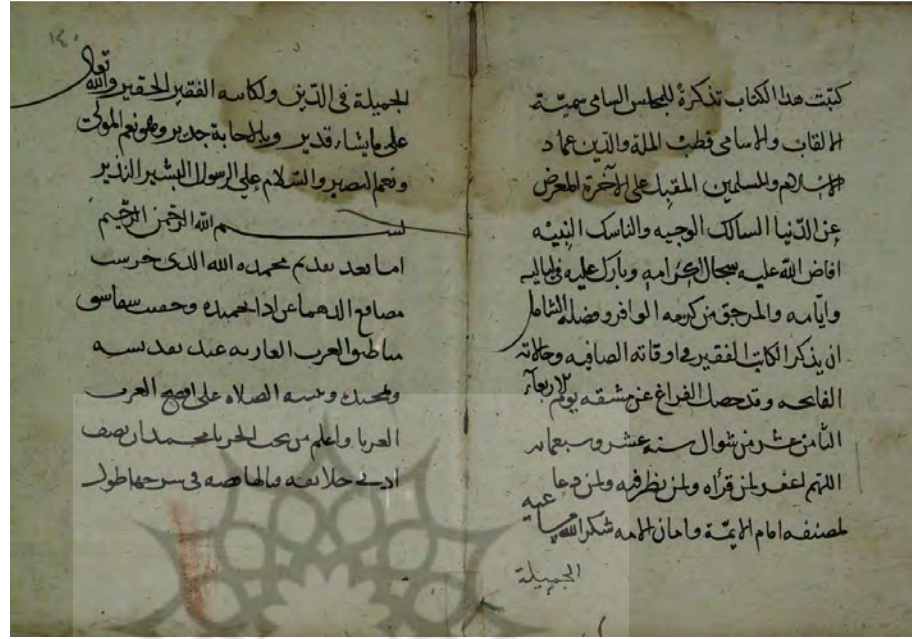
۲. دکتر مهدی درخشان در مقدمه خود بر المستخلص (ص ۳۶) داخل پرانتز نام این امیر را محمد بن حمید بن [کذا] چاچی نوشته است. معلوم نیست او این نام را از کجا آورده است؟

است. بعد از ترقیمه یک اجازه نامه درج شده که در آن حسن بن محمد بن احمد الحسینی معروف به شمس نوشته است که عزالدین عبدالخالق بن شیخ اختیارالدین اوحدی این کتاب المستخلص در ترجمه قرآن تألیف حافظ الدین محمد بن محمد بن نصر بخاری را نزد من خواند و من او را اجازه روایت قرائت دادم که من قبلاً خودم از مؤلف گرفته بودم. این سطور در روز چهارشنبه ۱۳ محرم ۷۱۱ ق/ ۹ جون ۱۳۱۱ م نوشته شد. رسم الخط این اجازه نامه با ترقیمه کاملاً متفاوت است و کاتب حروف را بدون نقطه نوشته است. آن را از نسخه ای قدیمی استنساخ کرده اند. تاریخ استنساخ جدید ذی قعدة ۷۵۷ ق/ نوامبر ۱۳۵۶ م است. این اجازه نامه همچین نشان می دهد که حسن بن محمد بن احمد الحسینی که خودش این کتاب را در مقابل نویسنده حافظ الدین بخاری خوانده بود، در کنار نام وی «خصه الله بالرحمة و الرضوان و اسکنه غرف الجنان» نوشته است که نشان می دهد حافظ الدین پیش از ۱۳ محرم ۷۱۱ ق/ ۹ جون ۱۳۱۱ م وفات یافته بود و تاریخی که پیش تر برای درگذشت وی نوشته ایم، یعنی ۶۹۳ قمری صحیح است.

۴۵۸

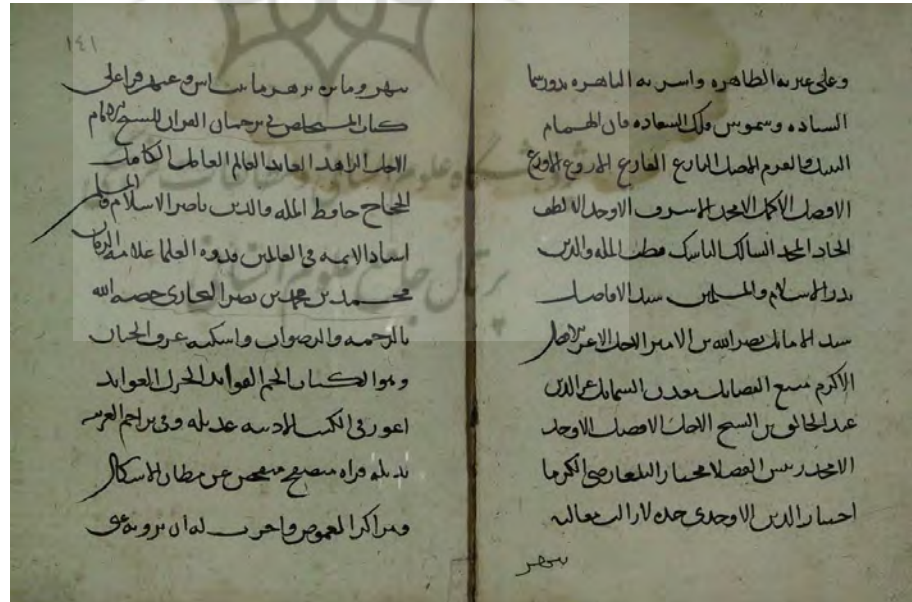
آینه پژوهش | ۲۱۳
سال | ۳۶ شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

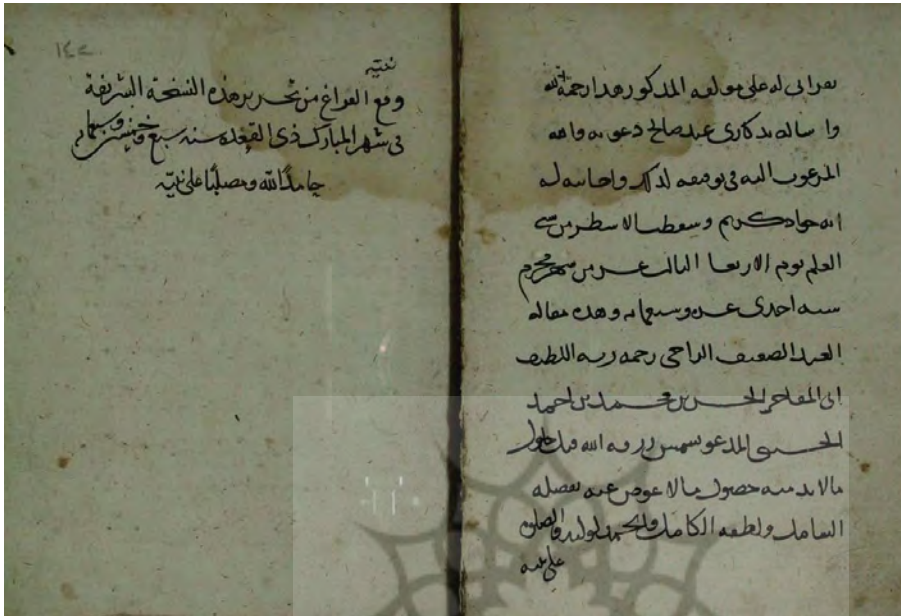
ادامه انجم و ابتدای اجازة نامه، نسخه ایاصوفیه (کتابخانه سلیمانیه)، استانبول، شماره ۴۶۶۴

۴۵۹

آینه پژوهش | ۲۱۳
سال ۳۶ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

ادامه اجازة نامه، نسخه ایاصوفیه (کتابخانه سلیمانیه)، استانبول، شماره ۴۶۶۴

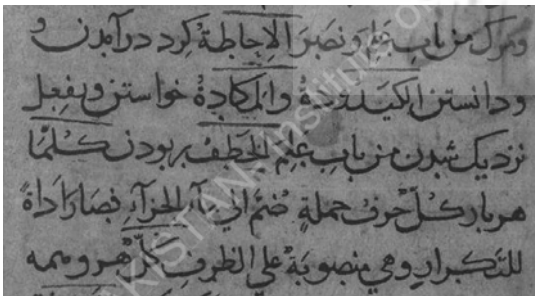
ادامه اجازنامه، نسخه ایاصوفیه (کتابخانه سلیمانیه)، استانبول، شماره ۴۶۴

۴۶۰

آینه پژوهش | ۲۱۳
سال ۳۶ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

۲. نسخه گنج بخش، کتابت ۷۲۲ قمری

کتابخانه گنج بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، شماره ۷۲۰، مجموعه دو کتاب است، اولین کتاب المستخلص است که کاتب آن علی بن محمد بن محمد بن عمر اتراری سمرقندی آن را در روز ترویبه (هشتم ذی حجه) ۷۲۲ ق/ ۲۶ دسامبر ۱۳۲۲ م برای حافظ علاءالدین بن محمد بن حمیدالدین شاشی کتابت کرده است. نسخه به خط نسخ قدیم (نزدیک به ثلث) نوشته

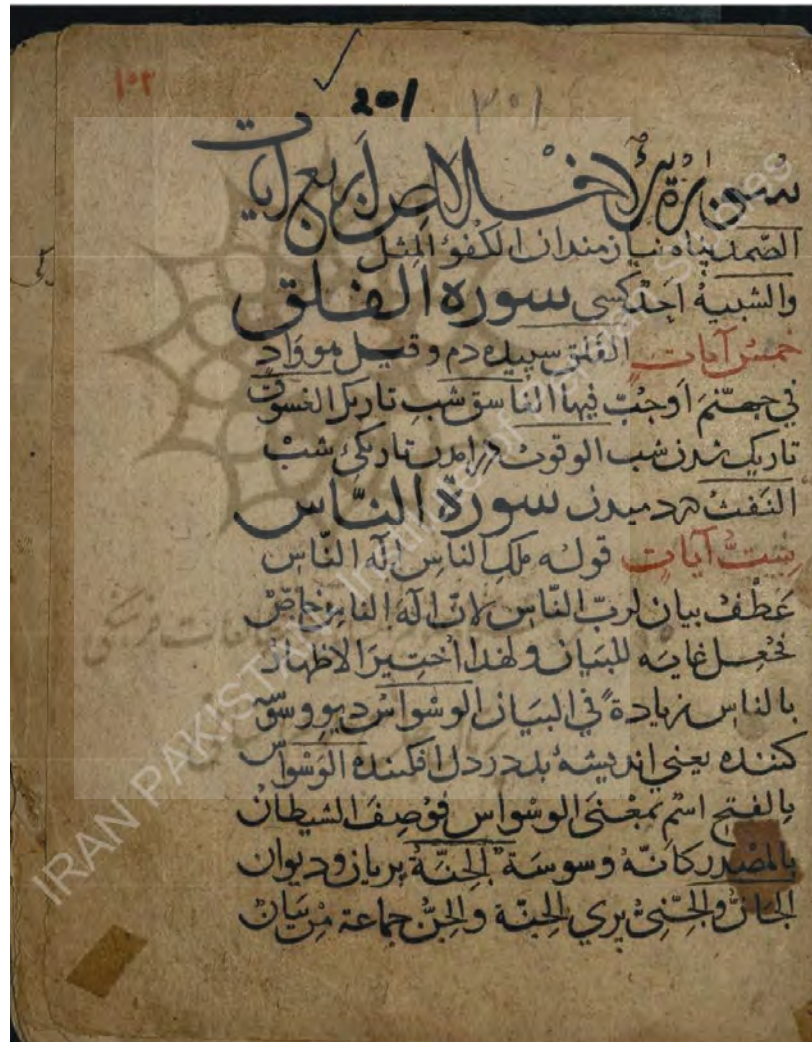

شده است و کاتب زیر حروف مهمله (دال، ص، ط) برای علامت اهمال، نقطه گذاشته است^۱ (ص ۱۰: الاحاط، گرد درآمدن، منصوبه).

(تصویر علامت اهمال زیر حروف مهمله، گنج بخش، ۷۲۰)

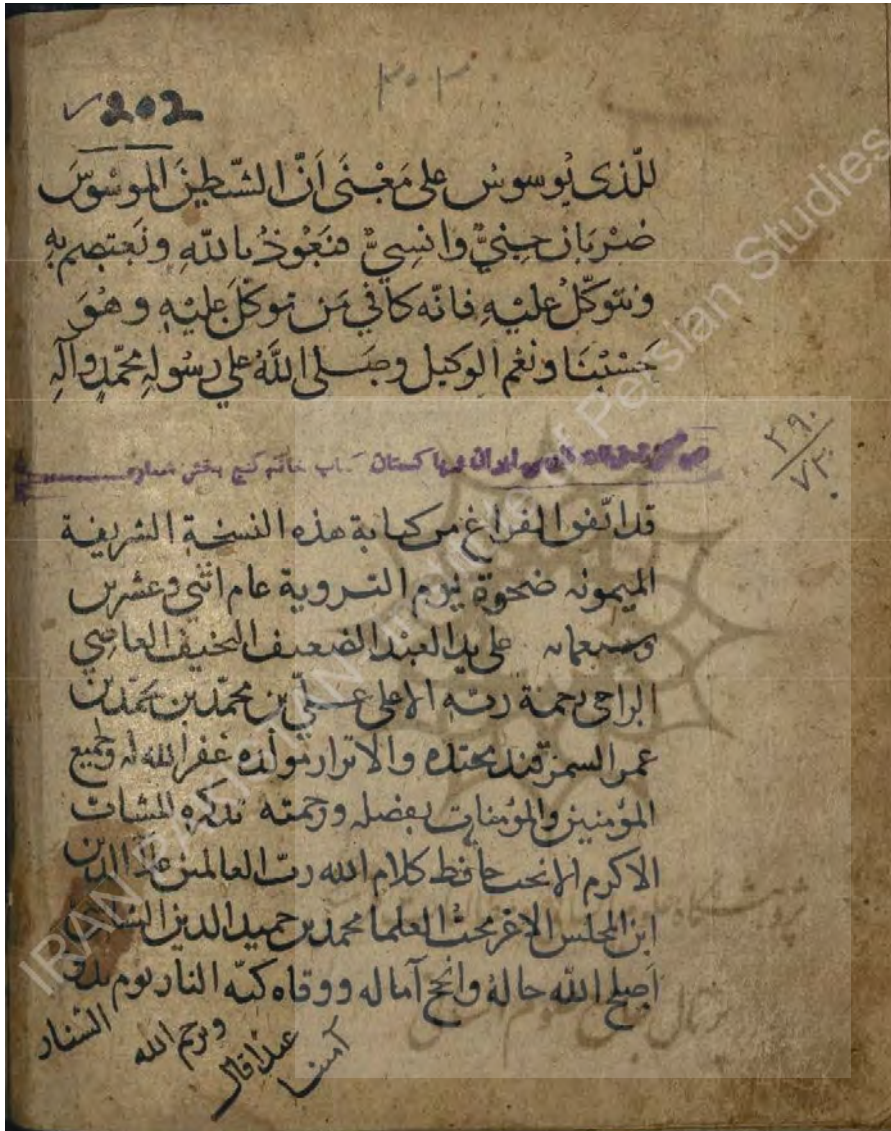
۱. علوی مقدم و اشرف زاده در مقدمه المستخلص فی ترجمان القرآن (ص نوزده) درباره رسم الخط نسخه گنج بخش به تفصیل بحث کرده اند.

در این نسخه یک برگ از ابتدا ناقص است و در چهار برگ ابتدایی دو سطر از بالا و یک سطر از پایین موریانه زده است. در برگ دوم بعد از فرهنگ بسمله، فرهنگ مربوط به سوره فاتحه شروع شده است. اسامی سوره‌ها با جوهر قرمز نوشته شده و روی الفاظ عربی خط کشیده شده است. ۱۰۲ برگ است، هر برگ ۱۳ سطر، در قطع ۱۵×۱۸ سانتی متر است. بعد از المستخلص، کتاب دومین رساله حسین بن حسن الصغناقی / الصغناقی و تاریخ کتابت ۷۲۷ق/ ۱۳۲۷م است.

۴۶۱

آینه پژوهش | ۲۱۳
سال | ۳۶ شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

۴۶۲

آینه پژوهش | ۲۱۳
سال ۳۶ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

ترقیمه نسخه گنج بخش، اسلام آباد، شماره ۷۲۰

۳. نسخه مجلس شورای اسلامی، کتابت ۷۲۷ قمری

کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، شماره ۹۴۵۹، المستخلص سومین کتاب این مجموعه است. فهرست نویس نام نسخه را لغات القرآن نوشته است. نسخه کامل است و محمد بن محمد

بن احمد الموفق الادکانی^۱ در دهه آخر رمضان ۷۲۷ق/ آگوست ۱۳۲۷م در نسا آن را کتابت کرده است. خط خوانایی دارد. نام سوره‌ها با جوهر قرمز نوشته شده و بالای آیات قرآنی خط قرمز کشیده شده است. دو رساله دیگر این مجموعه یکی اعراب القرآن نام دارد که در ۱۰ رجب ۷۱۸ق/ ۱۵ سپتامبر ۱۳۱۸م کتابت شده و دیگری دیباج الاسماء که در اوایل جمادی الاول ۷۲۹ق/ مارچ ۱۳۲۹م کتابت شده است.

۴۶۳

آینه پژوهش | ۲۱۳
سال | ۳۶ شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

پایان و ترقیمه نسخه مجلس، تهران، شماره ۹۴۵۹

۴. نسخه مرعشی، کتابت ۷۳۳ قمری

کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم، شماره ۱۳۸۹۶، کاتب مراد بن شجاع‌الدین بن عبدالله الحافظ، ۷۳۳ق/ ۳۳ - ۱۳۳۲م، در این مجموعه اولین کتاب المستخلص از برگ ۱ تا ۵۹ است.

۱. در نسخه دو مرتبه ادکانی آمده است، اما فهرست نویس آن را الادکانی خوانده است. نک: ابوالفضل حافظیان بابلی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۸ش، ج ۳، ص ۱۴۶-۱۴۸.
۲. نسا شهری قدیمی در ترکمنستان فعلی است که امام نسائی به این شهر نسبت دارد.

حاشیه دارای تصحیحات و یادداشت است. این نسخه در مالکیت آیت الله شیخ محمدحسن کاشانی ساکن ممبئی (ممبئی) بوده است. بر پیشانی نسخه امضای ایشان ثبت شده است.^۱

۵. نسخه ایاصوفیه، کتابت حدود ۷۴۰ قمری

مجموعه ایاصوفیه (کتابخانه سلیمانیه)، استانبول، شماره ۴۸۳۷. مجموعه ای از رسائل است که اولین کتاب این مجموعه المستخلص از برگ ۱ تا ۴۳ است. المستخلص تاریخ کتابت ندارد، اما در پایان دیگر رسائل این مجموعه نام کاتبان و تاریخ‌ها درج شده است؛ مانند الی الهائم الخائف من لومة اللائم تألیف نجم‌الدین کبری به خط محمد بن ابراهیم الحافظ الاماسیوی^۲ که در یکم جمادی الاول ۷۴۱ ق/ ۱۲ نوامبر ۱۳۳۹ م کتابت شده؛ نثرالاکلی کتابت شده در ۱۱ ذی حجه ۷۴۰ ق/ ۱۶ جون ۱۳۴۰ م؛ کتاب الانبساط به خط شیخ مسعود بن عثمان کتابت ۷ محرم ۷۴۱ ق/ ۱۱ جولای ۱۳۴۰ م؛ رساله امثله به خط شیخ مسعود بن عثمان گلشهری^۳ کتابت ۵ محرم ۷۴۱ ق/ ۹ جولای ۱۳۴۰ م. کاتب بر پیشانی نسخه نوشته است: «کتاب المستخلص فی جواهر القرآن من تألیف ملک الافاضل فی عصره محمد بن محمد بن نصر المدعو بحافظ» و دو سطر فارسی در تعریف کتاب نوشته است: «از برای تسهیل درک ظاهر قرآن کریم نه درین زمان و نه در زمان قدیم، مثل این در جمع فواید و ایجاز لفظ نساخته‌اند».

۴۶۴

آینه پژوهش | ۲۱۳
سال | ۳۶ شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مصطفی درایتی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۲ ش، ج ۲۹، ص ۴۱۵.
۲. منسوب به شهر آماسیه (Amasya) در ترکیه.
۳. منسوب به شهر گلشهر (Gulshir) ترکیه.

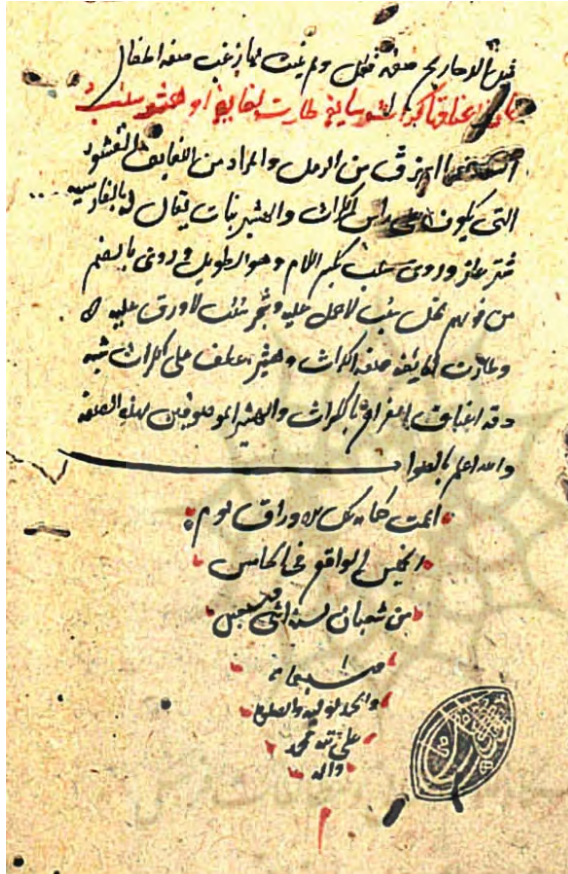

ظہریہ ایاصوفیہ (کتابخانہ سلیمانیه)، استانبول، شماره ۴۸۳۷

۶. نسخه ایاصوفیه، کتابت حدود ۷۷۲ قمری

مجموعه ایاصوفیه (کتابخانه سلیمانیه)، استانبول، شماره ۴۶۶۶، اولین کتاب این مجموعه، المستخلص است که با عنوان سوره الناس به پایان رسیده است. ظاهراً برگ بعدی که شامل فرهنگ واژگان سوره بوده، از بین رفته است. در پایان دومین کتاب این نسخه با نام شرح قصیده

رأییه ذوالرمّه، تاریخ کتابت به روز پنجشنبه ۵ شعبان ۷۷۲ق/ ۲ مارچ ۱۳۷۱م درج شده است. کاتب هر دو کتاب یک نفر است.

انجامه مجموعه ایاصوفیه (کتابخانه سلیمانیه)، استانبول، شماره ۴۶۶۶

۴۶۶

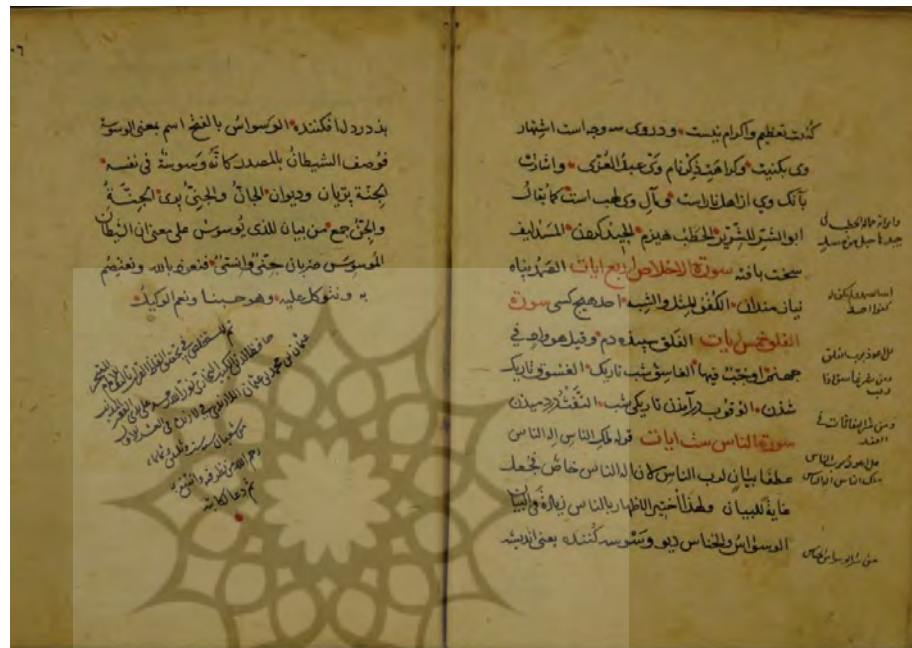
آینه پژوهش | ۲۱۳
سال | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

۷. نسخه شهید علی پاشا، کتابت ۸۳۶ قمری

مجموعه شهید علی پاشا (کتابخانه سلیمانیه)، استانبول، شماره ۳۲۴، کاتب عثمان بن محمد بن عثمان لارندی، در لارنده،^۱ تاریخ کتابت دهه اول شعبان ۸۳۶ق/ دهه اول آوریل ۱۴۳۳م. نسخه کامل است و به خط نسخ خوانا نوشته شده است. تمام صفحات دارای حاشیه نویسی است. در ترقیمه نام

۱. لارنده (Laranda)، شهری قدیمی در جنوب میانه ترکیه.

کتاب المستخلص فی تحقیق الالفاظ القرآن و نام مؤلف شیخ امام المتبحر حافظ الدین الکبیر البخاری نوشته شده است. همین اسامی بر پیشانی نسخه نیز ثبت شده است.

انجامه نسخه شهید علی پاشا (کتابخانه سلیمانیه)، استانبول، شماره ۳۲۴

۴۶۷

آینه پژوهش | ۲۱۳
سال | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

۸. نسخه دانشکده الهیات مشهد، کتابت ۸۹۱ قمری

دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۴۱۶، تاریخ کتابت ۱۰ جمادی الآخر ۸۹۱ ق/ ۲۲ جون ۱۴۸۶ م. برگ اول ندارد، در فهرست با نام لغات القرآن درج شده است.^۱

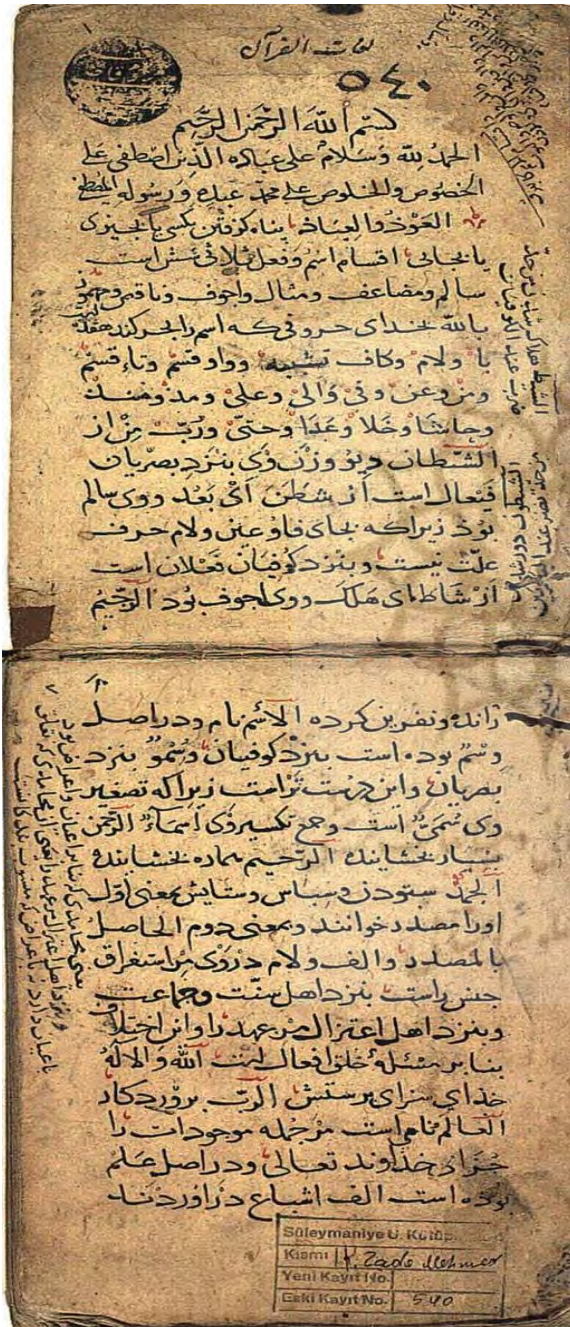
۹. نسخه مرعشی، کتابت ۹۲۶ قمری

کتابخانه سید شهاب الدین مرعشی، قم، شماره ۴۵۰۷. این نسخه را احمد بن عبدالرحمان در ربیع الثانی ۹۲۶ ق/ آوریل ۱۵۲۰ م کتابت کرده است.^۲

۱. علوی مقدم و اشرف زاده، همان جا، ص ۸۰.

۲. احمد منزوی، فهرست نسخه های خطی فارسی، تهران، آ.ر.سی.دی، ۱۳۵۰ ش، ج ۳، ص ۲۰۲۶.

۱۰. نسخه قاضی زاده محمود، بدون تاریخ

مجموعه قاضی زاده محمود (کتابخانه سلیمانیه)، استانبول، شماره ۵۴۰. نسخه کامل است، اما تاریخ ندارد. کاتب تنها به نوشتن تم کتاب بسنده کرده است. احتمالاً متعلق به سده هشت هجری (چهارده میلادی) است. خط نسخ خوانا و تمیزی دارد، اسامی سوره‌ها با جوهر قرمز نوشته شده، ۱۱۳ برگ است. بعضی جاها به منظور تکمیل عبارات متن حاشیه نویسی شده است.

۴۶۸

آینه پژوهش | ۲۱۳
سال | ۳۶ شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

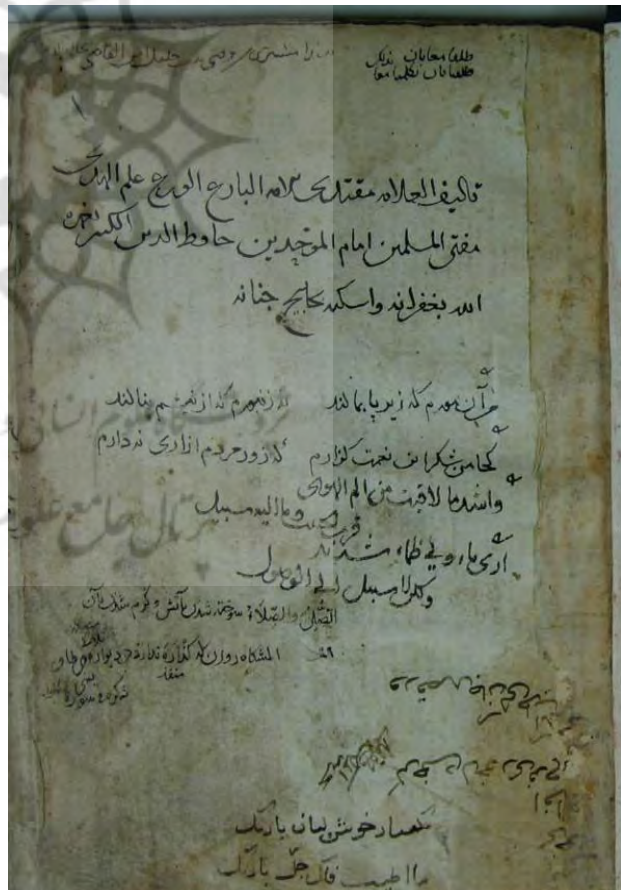
ابتدای نسخه قاضی زاده محمود (کتابخانه سلیمانیه)، استانبول، شماره ۵۴۰

۱۱. نسخه فاتح، بدون تاریخ

مجموعه فاتح (کتابخانه سلیمانیه)، استانبول، شماره ۶۴۵. اولین کتاب مجموعه از برگ ۱ تا ۹۶ المستخلص است. کاتب بر پیشانی نسخه نوشته است: «المستخلص للامام مفتی الجرن والانس حافظ الدين الكبير البخاري نورالله مضجعه». نسخه کامل است و به خط نسخ خوانا نوشته شده است. ترقیمه تاریخ ندارد. خط قدیمی آن احتمالاً مربوط به سده نه هجری (پانزده میلادی) است. در حاشیه تصحیحات و اضافات دارد. بر پیشانی نسخه دو امضای قدیمی به نام های مصطفی بن لطف الله و محمد بن علی الفناری وجود دارد.

۱۲. نسخه مراد بخاری، بدون تاریخ

مجموعه مراد بخاری (کتابخانه سلیمانیه)، استانبول، شماره ۴۲. بر پیشانی نسخه نام و القاب مؤلف نوشته شده است: «العلامة مقتدى الامّة البارع الورع علم الهدى مفتى المسلمين امام الموحدين حافظ الدين الكبير». کتابت تقریباً متاخر است و نسخه از پایان ناقص است. در سوره الحاقه به کلمه الاستیصال پایان یافته است. ۷۵ برگ دارد.

ظهریه نسخه مراد بخاری (کتابخانه سلیمانیه)، استانبول، شماره ۴۲

۱۳. نسخه عبدالله کشاورزی، بدون تاریخ

کتابخانه عبدالله کشاورزی، مشهد، خط نسخ. نام کتاب و سال کتابت از نسخه کننده شده است؛ با این وجود به نظر می‌رسد خط مربوط به سده یازده هجری (شانزده میلادی) باشد. در انتهای نسخه یادداشتی قدیمی مربوط به مالکیت نسخه موجود است که در تاریخ ۱۱۲۳ق/ ۱۷۱۱م نوشته شده است. این نسخه از سوره محمد تا سوره ناس را شامل می‌شود. عناوین به رنگ قرمز نوشته شده‌اند و در حاشیه دارای توضیحات است. نسخه در ۲۱۸ صفحه، هر صفحه دارای ۱۵ سطر، در قطع ۱۳۰×۲۰ سانتی‌متر است.^۱

تلخیص المستخلص

قاضی خان بدر محمد دهار (زنده در ۸۲۲ق/ ۱۴۱۹م) در دیباچه دستوراخوان، کتابی با عنوان خلاصه مستخلص را جزء منابع خود آورده است.^۲ آگاهی بیشتری درباره آن در دست نیست. البته نسخه‌ای با عنوان خلاصه مستخلص در ایندیاناپیس (اکنون جزء کتابخانه بریتانیا در لندن) به شماره ۵۰۴ موجود است که مؤلف آن ناشناخته است و مؤلف خود را «این فقیر ضعیف» نامیده است. در این خلاصه مستخلص ترتیب لغات قرآنی سوره‌ها به صورت معکوس یعنی از سوره آخر تا سوره اول مندرج است. میان تعدادی از لغات و معانی آنها که در المستخلص و دستوراخوان آمده، شباهت کامل دیده می‌شود.^۳

۴۷۰

آینه پژوهش | ۲۱۳
سال ۳۶ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

چاپ‌ها

المستخلص تاکنون چند مرتبه به چاپ رسیده است:

۱. شوال ۱۴۰۲ق/ ۱۹۸۲م، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، چاپ عکسی (فاکسیمیل) از روی نسخه خطی موجود در کتابخانه گنج‌بخش اسلام‌آباد (شماره ۷۲۰). با توجه به اینکه این مجموعه شامل دو اثر مرتبط با علوم قرآنی است، این چاپ «دو اثر در علوم قرآنی» نام‌گذاری

۱. علی نقی منزوی، همان‌جا، ص ۱۵۴؛ احمد منزوی، همان‌جا، ج ۳، ص ۲۰۲۶.

۲. قاضی خان بدر محمد دهار، دستوراخوان، به تصحیح سعید نجفی اسداللهی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹ش، ج ۱، ص ۲، مصحح در مقدمه خود خلاصه المستخلص را اثر مؤلفی ناشناخته از سده هشت هجری دانسته است و حدس زده که منظور قاضی خان بدر محمد از خلاصه المستخلص، کتاب لسان‌التنزیل بوده باشد (مقدمه مصحح، ص هفت).

3. Ethe, Herman, *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of India Office*, Oxford, 1903, No.2701

شده و روی جلد نام المستخلص درج نشده است. در ابتدای کتاب آقای اکبر ثبوت - مدیر وقت مرکز تحقیقات - متنی در پنج صفحه با عنوان «سخن مدیر» نوشته است. کتاب ۳۷۳ صفحه است که از صفحه ۱ تا ۲۰۲ مربوط به المستخلص است و از صفحه ۲۰۲ تا ۳۷۳ رساله‌ای عربی در علوم قرآنی آورده شده است.

۲. ۱۳۶۵ ش/ ۱۹۸۶ م، به اهتمام دکتر مهدی درخشان^۱ با عنوان «المستخلص یا جواهر القرآن» در انتشارات دانشگاه تهران به چاپ رسیده است. اساس این چاپ، نسخه ایاصوفیه (شماره ۴۶۶۴) بوده و با نسخه گنج‌بخش (شماره ۷۲۰) مقابله شده است. مصحح چند شاهد مبنی بر قدمت و صحت نسخه ایاصوفیه بر نسخه گنج‌بخش ارائه داده است (مقدمه، ص ۲۳ - ۲۷). در این چاپ افزون بر نسخه گنج‌بخش از نسخه کشاورزی نیز استفاده شده است. مصحح نتوانسته است اصلاً شرح حال مؤلف یعنی حافظ‌الدین کبیر بخاری را به دست آورد (مقدمه، ص ۴۱ - ۴۲).^۲

۳. زمستان ۱۳۶۵ ش/ ۱۹۸۷ م، مرکز نشر فرهنگی رجا (تهران)، با تصحیح و تعلیقات دکتر محمد علوی مقدم^۳ و رضا اشرف‌زاده با عنوان المستخلص فی ترجمان القرآن چاپ شده است. نسخه اساس آن نسخه گنج‌بخش (شماره ۷۲۰) کتابت ۷۲۲ قمری بوده و از نسخه‌های ایاصوفیه (کتابت ۷۱۰ ق) و دانشکده الهیات مشهد (کتابت ۸۹۱ ق) یاری گرفته شده است.

۴۷۱

آینه پژوهش | ۲۱۳
سال ۳۶ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

جواهر القرآن

دکتر مهدی درخشان در چاپ خود نام کتاب را «المستخلص یا جواهر القرآن» و دکتر محمد علوی مقدم آن را «المستخلص فی ترجمان القرآن» نوشته‌اند. ما در زمینه فرهنگ قرآنی به زبان

۱. دکتر مهدی درخشان (۱۲۹۷-۱۳۷۲ ش) استاد ادبیات فارسی در دانشگاه تهران بود. ایشان که از دوستان اینجانب بود، زمانی که روی المستخلص کار می‌کرد، با من ارتباط برقرار کرد و من مقاله خودم درباره نسخه شماره ۷۲۰ گنج‌بخش را که در مجله «معارف» چاپ شده بود برایشان فرستادم و ایشان در صفحه ۱۸ مقدمه خود به آن اشاره کرده است.

۲. اینجانب نقدی بر چاپ دکتر مهدی درخشان به زبان فارسی نوشته‌ام (نک: مجله دانش، اسلام‌آباد، ش ۱۰، تابستان ۱۳۶۶ ش، ص ۱۳۳ - ۱۳۸)؛ دکتر درخشان چند سطر درباره المستخلص در مجله آینده، تهران، ج ۱۵، ش ۶-۹، ص ۵۹۳ نوشته بود که در همین خصوص بنده یادداشتی مختصر درباره مؤلف المستخلص نوشتم (نک: عارف نوشاهی، «مؤلف المستخلص»، آینده، س ۱۷، آذر - اسفند ۱۳۷۰ ش، ص ۹ - ۱۲).

۳. دکتر محمد علوی مقدم (۱۳۱۱ - ۱۳۹۷ ش) از دوستان عزیز اینجانب بود. زمانی که ایشان در سال ۱۹۸۷ میلادی به مدت یک سال از ایران به عنوان استاد مهمان به دانشگاه ملی زبان‌های نوین اسلام‌آباد دعوت شده بودند، بنده تقریباً هر روز با ایشان ملاقات داشتم.

فارسی کتاب «خلاصه جواهرالقرآن فی بیان معانی لغات القرآن» اثر ابوبکر اسحاق بن تاج‌الدین ابی‌الحسن الحافظ الملتانی را که در سال ۷۱۷ق/۱۳۱۷م تألیف شده می‌شناسیم. به نظر می‌رسد بخاری و ملتانی کتاب لسان‌التنزیل را پیش روی خود داشته‌اند؛ زیرا در هر دو اثر تفسیر «الم» عیناً همان است که در لسان‌التنزیل نوشته شده است. همچنین در مندرجات کتاب‌های بخاری و ملتانی مماثلت دیده می‌شود؛ اما تعداد واژه‌های مندرج در المستخلص و خلاصه جواهرالقرآن یکی نیست و این اختلاف در سوره بقره و جزء عم کاملاً مشهود است. در باب سوره بقره در کتاب ملتانی از کتاب بخاری واژه‌های خیلی کمتری معنی شده است، در حالی که در مورد جزء عم قضیه برعکس است؛ یعنی تعداد واژه‌های ملتانی در این قسمت از بخاری بیشتر است. کتاب بخاری ۱۹۴ واژه و کتاب ملتانی ۶۶۹ واژه دارد. یک تفاوت اساسی بین المستخلص و خلاصه در ترتیب درج لغات است؛ در المستخلص سوره‌ها به ترتیب راست‌اند و در خلاصه ترتیب آنها معکوس است. در واقع خلاصه جواهرالقرآن تلخیص کتابی با نام جواهرالقرآن نیست، بلکه تلخیص کتابی از خود ملتانی با نام خلاصه‌الدین است.